

13. Требования к современному уроку: Метод. указания / [сост. М.Н. Скаткин, И. Я. Лернер]. – М. : МГОНО, МГИУУ, 1969. – 14 с.
14. Уховская П.Л. Первый опыт факультативных занятий в школах УССР / П.Л. Уховская // Преподавание истории в школе. – 1968. – № 5. – С. 31–36.
15. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 15, спр. 5385, 32 арк.
16. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 15, спр. 8287, 64 арк.
17. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 15, спр. 9329, 203 арк.
18. ЦДАВОУ, ф. 5116, оп. 19, спр. 1842, 276 арк.

УДК 329.17(477):372.894:373.5

Загорулько Ю.Д.

Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка

ВИСВІТЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ В КУРСІ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» У СТАРШІЙ ШКОЛІ

У статті зроблена спроба аналізу курсу історії України для 10–11 класів на предмет визначення українського націоналістичного руху: обсяг навчального матеріалу, дотримання принципу об'єктивності у висвітленні теми діяльності українського націоналістичного руху, методичне забезпечення для формування в учнів власного ставлення і оцінки цього історичного явища.

Ключові слова: шкільний підручник, український націоналістичний рух, Дмитро Донцов, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, інтегральний націоналізм.

Загорулько Ю.Д. Представление украинского националистического движения в курсе «История Украины» в старшей школе. В статье сделана попытка анализа курса истории Украины для 10–11 классов на предмет определения украинского националистического движения: объем учебного материала, соблюдение принципа объективности в освещении темы деятельности украинского националистического движения, методическое обеспечение для формирования у учащихся собственного отношения и оценки данного исторического явления.

Ключевые слова: школьный учебник, украинское националистическое движение, Дмитрий Донцов, Организация украинских националистов, Украинская повстанческая армия, интегральный национализм.

Zagorulko J. Coverage of ukrainian nationalist movement in courses history of Ukraine in high school. The article aims to analyze the course content of history of Ukraine for grades 10 and 11 during the creation of the Ukrainian state to determine the Ukrainian nationalist movement in its content: the amount of educational material, the principle of objectivity in covering the subject of activity of the Ukrainian nationalist movement, methodological support for the formation of students' own attitudes and values of this historical phenomenon.

Key words: school textbook, Ukrainian nationalist movement, Dmitry Dontsov, Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army, integral nationalism.

Вивчення історії свого народу і своєї країни є неодмінною умовою формування повноцінного громадянина. Події останніх днів засвідчили, що для стабільності країни не достатньо розбудови лише державних структур. Велика увага має приділятися національній ідеї як об'єднуючому чиннику. У цьому контексті можемо зазначити, що значну роль у формуванні ідеї незалежності України відіграв український націоналістичний рух, тому звернення до його спадщини зараз вельми актуальна тема.

Проте навіть у незалежній Українській державі залишаються політичні середовища, які надалі намагаються сплюндрувати сприйняття історичного минулого, а якщо це не вдається – замовчують найбільш незручні теми. Вражаючим елементом такої політики є неоднозначне висвітлення у змісті шкільної історичної освіти суперечливих питань української історії, яким є український націоналістичний рух. Упродовж 2010–2011 рр. з навчальних програм, підручників і посібників вилучили важливі для розуміння історичного розвитку теми, а частина історичних подій отримала нове неадекватне історичним реаліям трактування. У зв'язку з цим важливо досліджувати питання відповідності між цілями історичної освіти і новими завданнями, поставленими об'єктивними реаліями перед суспільством і державою на сучасному етапі.

Одним зі шляхів вирішення цього завдання є вдосконалення змісту шкільного курсу історії України в старшій школі, остаточне визначення у ньому місця українського націоналістичного руху як невід'ємної частини історії українського народу.

Проблемою конструювання змісту шкільної історичної освіти, зокрема курсу історії України, займалися К. Баханов [1], В. Власов [3], І. Гирич [4], О. Пометун [19], Н. Яковенко [31] та інші. До питання українського підручникотворення у контексті визначення структури, змістового компоненту, методичного апарату підручника історії України звертались І. Гирич [4], В. Мисан [17], С. Терно [26], О. Удод [29] та ін. Важливим для нашого дослідження є аналіз навчально-методичної літератури на предмет висвітлення українського націоналістичного руху у ній, який здійснений сучасними дослідниками О. Добржанським [10], Т. Дружиненко [11], О. Пометун [20] та ін.

Проте ці дослідження завершуються аналізом шкільних підручників і програм 2009 року видання. Тому, проаналізувавши наявний історіографічний матеріал останніх досліджень, можемо зробити висновок, що український націоналістичний рух, як складова змісту курсу «Історія України» в старшій школі, у сучасній історіографії не представлений на достатньому рівні та потребує подальших досліджень.

Метою статті є дослідження особливостей зміни визначення українського націоналістичного руху в змісті курсу історії України у старшій школі протягом становлення української шкільної історичної освіти в роки незалежності.

Джерельну базу, на якій ґрунтується аналіз, становлять: програма з історії України для 10–11 класу, підручники з історії України для 10–11-го класу та посібники, які мають гриф Міністерства освіти і науки України.

Радянська система історичної освіти була представлена переважно історією СРСР, у той час як історія України у шкільних програмах мала лише формальний статус. Тому розбудова незалежної Української держави має за мету перш за все виховання нової історичної пам'яті. У зв'язку з цим постало відповідальне завдання формування оновленого змісту освіти, відповідно, розробка нових програм і створення підручників як з історії України, так і з всесвітньої історії, які б мали розвивати у підростаючого покоління національну гордість, національну самосвідомість і патріотизм.

Аналіз навчальної та методичної літератури дозволив зробити висновок, що процес створення програм, підручників і навчальних посібників з історії та одночасно становлення змісту шкільної історичної освіти відбувалися у чотири періоди: 1) 1991–1995 рр.; 2) 1996–2000 рр.; 3) 2001–2005 рр.; 4) 2006–2013 рр. Кожен з цих періодів мав свої особливості щодо конструювання змісту навчального матеріалу, включення замовчуваних у радянські часи сторінок історії українського народу, зміни акцентів у викладанні певних тем, вдосконалення підручників тощо.

Змістовим компонентом курсу історії України у перший період становлення змісту шкільної історичної освіти став український націоналістичний рух. За радянських часів таке явище, як «український націоналізм», не мав право входити до змісту курсів з історії. Лише на початку 90-х років ХХ століття вперше у підручниках з історії України з'являється інформація про діяльність Організації українських націоналістів (ОУН), але з притаманними радянській історіографії негативними оцінками. Так, у пробному навчальному посібнику з історії України для 10–11 класів М. Ковалю, С. Кульчицького та Ю. Курносова у параграфі «Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР», Організація українських націоналістів (ОУН) подається як одна з частин націоналістичних угруповань, утворена в 1929 р. Їхня діяльність подавалася як культурницька й проповідницька: «спільно з представниками української католицької церкви» і зводилася до антипольської боротьби за «утворення самостійної України – незалежної як від Польщі, так і від Радянського Союзу» [12, с. 209].

У 1992 році матеріал про ОУН було внесено до проекту програми з історії України, але лише в 11 класі. Додався інформація про справи організації у контексті спроби проголошення у Львові самостійної української держави та подальша діяльність Української повстанської армії (УПА) у 1943 р. [26].

У матеріалах до підручника з історії України 10–11 класів зазначених вище авторів до розкриття соціально-економічного та політичного становища на західноукраїнських землях у параграфі «Злочинний зговір Й. Сталіна з А. Гітлером у 1939 р. і доля західноукраїнських земель» автори додають більше фактичної інформації. Окрім дати та місця заснування організації (Відень), автори ознайомлюють учнів з прізвищами провідних діячів організації, такими як: А. Мельник, С. Бандера, Я. Стецько та Є. Коновалець. Діяльність організації чітких граней не мала – з одного боку, пропаганда націоналістичних ідей через друковані органи та громадські організації в інших країнах, «участь в економічних і політичних виступах трудящих», з іншого, – збройні методи боротьби. Організація українських націоналістів у підручнику набуває статусу політичного руху, мета якого – духовне відродження нації та її історичних традицій, утворення суверенної української держави. Розширюється понятійно-термінологічний апарат шкільних підручників: «організації націоналістичного спрямування»; «офіціоз «Розбудова нації»; оговорюється особливість організації – панування в ній атмосфери «фанатичного патріотизму, готовності жертвувати життям – і своїм, і інших – за національну ідею». Додається матеріал стосовно міжорганізаційних суперечок: «впродовж суспільно-політичної діяльності в ОУН мали місце конфлікти серед її керівництва, відбувалися розколи організації» [13]. Проте ідеологічні засади організації у цьому підручнику ще не розглядаються.

Ф. Турченко, автор рекомендованого Міністерством освіти і науки підручника з новітньої історії України для 10-х класів 1994 року видання, надав значно більше фактичного матеріалу стосовно діяльності ОУН порівняно з попередниками [27]. Перш за все, історик наголосив на існуванні політичної боротьби серед українських партій на західноукраїнських землях, що розгорнулася там у 20–30 роках ХХ століття, виділивши окремих підпункт «Формування Організації українських Націоналістів». При поясненні причин, чому саме «наростали нетерпіння, схильність до безкомпромисних, крайніх методів боротьби» серед українців, він акцентує увагу саме на тогочасних особливостях європейської системи міжнародних відносин і як результат – виникнення націоналістичних організацій. Автор чіткіше окреслює мету організації – «утворення самостійної української держави», викладає інформацію про діяльність ОУН і відповідні наслідки: «терор викликав репресії з боку польської влади». Члени Організації українських націоналістів зображені не «радикальними націоналістами», а освіченими, молодими юнаками й дівчатами, які маючи за мету здобуття Україною незалежності – «зобов'язалися працювати в усіх органах і організаціях, проникати в усі сфери життя». На відміну від попередніх видань, автор цього підручника не дав оцінку ідеології ОУН, проте стверджує, що

«тривав інтенсивний пошук нових ідеологічних орієнтирів, які б могли стати основою подолання міжпартійних чвар, згуртування всіх національних сил навколо мети досягнення самостійності України» [23, с. 274–275]. Матеріал доповнювався комплексом додаткових завдань, розмішених після параграфу, що включали фрагменти програми ОУН, після ознайомлення з якими учням пропонувалося з’ясувати, якого значення надавала ОУН створенню суверенної держави; наскільки обґрунтований пункт програми організації щодо національної диктатури; які фактори вплинули на позицію ОУН щодо їх переходу до політики авторитаризму [23, с. 275]. Проте автор обійшов увагою Д. Донцова та інших ідеологічних натхненників українського націоналістичного руху.

Варто зазначити, що авторські групи при розробці матеріальної бази підручників цього періоду переважно дотримувались структури і методичного супроводу, які були характерними для підручників радянських часів. Таке явище було природним, оскільки шкільна література видавалась у стислі терміни, мало того, вона була не завжди адаптована до навчальних програм.

Таким чином, 1991–1995 рр. – це період запровадження історії України як самостійного курсу, випуск перших українських шкільних підручників з історії України.

Другий період, що розпочався з 1996–2000 рр. – це час формування змісту курсу історії України на принципах цивілізаційного підходу, що було новизною для шкільної історичної освіти. У 1996 р. затверджена нова навчальна програма з історії України (5–11 класи), структура якої була значно змінена [21]. Виникла потреба у створенні другого покоління підручників.

Щодо змін редакції нової шкільної програми з історії України, то вони стосувалися Теми 4 «Західноукраїнські землі в 1920–1939 рр.», включили термін «інтегральний націоналізм» і розширили матеріал інформацією про Д. Донцова [22 с. 27–28].

У виданому в 1998 р. новому підручнику Ф. Турченка «Новітня історія України» матеріал про Організацію українських націоналістів (ОУН) значно розширюється тлумаченням ідеології «інтегрального націоналізму»: «Нація оголошувалася Д. Донцовим абсолютною цінністю, а досягнення незалежності України – її найвищою метою. Для досягнення цієї мети є прийнятними будь-які методи», що значно полегшувало усвідомлення розбіжностей поглядів ОУН на подальшу боротьбу [28 с. 303]. Автор характеризує зміст ідеології ОУН як тоталітарний, при тому вказує, що великого впливу український націоналістичний рух зазнавав саме від тогочасних європейських соціально-політичних тенденцій. Чітко окреслено, що український націоналізм «виник у середовищі пригнобленої нації і спрямований на боротьбу за незалежність, та не зазіхає на незалежність інших націй», на відміну від європейських (націонал-соціалізм, фашизм) та інших (комунізм) тоталітарних ідеологій [28 с. 304].

Додатком до підручника видається «Хрестоматія з новітньої історії України (1017 – 1945 рр.)» для 10-го класу [31]. У ній було вміщено, окрім витягів з політичної програми ОУН, фрагменти праці Д. Донцова «Націоналізм». Завдання учнів полягало в аналізі та порівнянні наданих документів [31, с. 317–322].

Авторський колектив альтернативного підручника з історії України для 10-го класу С. Кульчицького, Ю. Лебедевої та М. Коваля включав до фактичного матеріалу трактування ідеології чинного націоналізму Д. Донцова, охарактеризувавши його як «правонаслідника тих рис українського націоналістичного руху, які прищепило попереднє покоління духовних лідерів на чолі з І. Франком, Л. Українкою і М. Грушевським» [14, с. 193]. Проте інтегральний націоналізм автори не визнають як доктрину, тим самим піддаючи критиці і самих ідеологів націоналістичного руху (М. Сціборський, Д. Донцов), звинувачуючи, що вони «мало замислювалися над соціально-економічною структурою майбутньої держави» та «надто багато сил витрачали на обґрунтування права українців на державність», засуджують потяг до побудови держави з націократією. Автори дотримуються думки, що націоналізм мав спільні риси з нацизмом і комунізмом, порівнюючи їх: «теоретичні підвалини інтегрального націоналізму не мали довершеності, що властиво іншим тоталітарним доктринам, особливо комунізму і нацизму» та «місце, яке посідав верховний провідник у цьому вченні, було тотожним становищу вождя у комуністів, дуче у фашистів або фюрера у нацистів подібно до комуністів і нацистів, українські націоналісти...» [14, с. 194–195]. Автори акцентують увагу на агресивній природі українського націоналізму, який зазнав впливу історичних умов формації українського націоналізму в рух: «народився в червоно-коричневій Європі, тобто в тяжку для України добу»... «відкинув гасла добросусідського співіснування, які пропагувалися ідеологами XIX ст. (М. Драгоманов), а також лідерами української революції початку XX ст. (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра)», проте, основані на ідеологічному підґрунті радикальних українських ідей М. Міхновського, інтерпретовані у новому баченні Д. Донцовим у гасло «Українці для України!». З тексту цього підручника чітко формулюється думка авторів про симпатії українського націоналістичного руху до націонал-соціалізму [14, с. 195–196].

Інтегрований посібник «Історія України» для 10 класу авторства Ю. Темірова, Н. Темірової та І. Тодорова мав традиційний виклад основного матеріалу стосовно заснування, діяльності та мети організації [24]. Зазначено про основні ідеологічні засади ОУН, проте коротко та по суті, без надання оцінок чи порівнянь. Термінологічно-понятійний апарат цього підручника представлений визначенням: «інтегральний націоналізм – це ідеологія, яка відкидає ліберальні цінності й проповідує рішучі дії заради торжества національних інтересів» [24, с. 308]. Джерельна база підручника представлена витягами з політичних програм ОУН, та за аналогією до підручника Ф. Турченка учням пропонується виокремити демократичні та тоталітарні тенденції у програмних завданнях ОУН [25, с. 312–313].

Третій період 2001–2005 рр. зумовлений оновленням цілей і завдань шкільної історичної освіти у зв'язку з виданням нової редакції програми з історії України [2, с. 20–21]. Поряд з тим у цей період до наукового обігу залучаються нові документи, продовжується процес ліквідації «білих плям» в історії, відбувається повернення та відкриття забутих або невідомих імен історичних постатей. За основу побудови змістового аспекту підручників і посібників з історії України береться ідея державотворення.

Проте питання українського націоналістичного руху у навчальній літературі в цей період подавалося по-різному. Одні автори пропонують достатньо розгорнуту характеристику як ідеологічної основи руху, так і його внеску в історію. Інші, навпаки, майже не включають цього питання у текст підручників.

У програмі 2001 р. інформація про ОУН подається у 10 класі у Темі 7: «Західноукраїнські землі в 1921–1939 рр.», на вивчення якої відводиться 2 год. Зроблено наголос на розгортанні українського націоналістичного руху, утворенні Української військової організації та Організації українських націоналістів. Поряд з тим зорієнтовано учнів на самостійне формулювання оцінки цих подій та власного ставлення до них.

В 11 класі у Темі 1: «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Велика Вітчизняна Війна (1941–1945 рр.)» йдеться про український націоналістичний рух, який представлений ОУН та УПА, в контексті окремої підтеми «Рух Опору та його течії. Розгортання радянського партизанського руху. Діяльність ОУН та УПА». Державними вимогами до учня виступає порівняння різних точок зору щодо діяльності ОУН і УПА за часів війни та надання цим подіям власної оцінки.

У темі 2: «Україна в перші повоєнні роки (1945 – початок 50-х рр.)» наголошувалося на «відновленні політики радянзації в західних областях України, становищі церкви, ліквідації Української греко-католицької церкви». У контексті цього матеріалу приділялася увага боротьбі ОУН та УПА проти насадження на західноукраїнських землях радянської влади та операції «Вісла». Цим інформація про український націоналістичний рух обмежується.

Авторський колектив найпопулярніших свого часу підручників з «Історії України» для 10-го та 11-го класів Ф. Турченка, П. Панченко та С. Тимченко запропонували до вивчення відносно новий фактичний матеріал стосовно діяльності українського націоналістичного руху [18, с. 75]. Радянських підпільників, партизанів та український націоналістичний рух автори визначають як дві течії антинацистського руху опору: «Від самого початку у русі опору виділялися дві течії: радянська й національно-визвольна» [18, с. 76]. Автори розкривають особливості взаємин між обома течіями руху опору: «Якщо радянські партизани прагнули показати оунівців як зрадників і прислужників окупантів, то оунівці ставилися до радянських партизанів як до ворогів України» [18, с. 77]. Пояснюється, що ворожнечу між течіями руху опору свідомо підігрівала радянська пропаганда, відрізаючи усі шляхи до взаєморозуміння: «Радянське керівництво, спрямовуючи дії партизанів з-за лінії фронту, свідомо підтримувало конфронтацію обох течій антигітлерівського руху опору в Україні. У цих умовах ОУН та УПА були змушені вести боротьбу на двох фронтах без жодної зовнішньої підтримки, що врешті-решт визначило результат боротьби» [18, с. 77–78]. Співробітництво тієї частини ОУН, яку очолював А. Мельник, з нацистськими збройними формуваннями автори характеризують як тимчасовий епізод у широкому спектрі проблеми пошуку союзників. При чому автори констатують той факт, що на цей вибір вплинули як обставини військового часу, так і місця (розмежованість українських територій зіткненням ідеологій нацизму та комунізму): «В перші дні війни ОУН сподівалася за допомогою нацистської Німеччини розпочати відродження національної незалежності України. Проте ці ілюзії швидко розвіялися, змусивши оунівців перейти до підпільної діяльності з підготовки масового антинацистського повстання під гаслами незалежності» [18, с. 76].

З підручника можна дізнатися про широку підтримку та зростання авторитету серед населення західноукраїнських земель, не тільки українського націоналістичного руху, а й національної ідеї, носіями якої були оунівці: «Якщо в роки Першої світової війни під національними знаменами воював лише невеликий корпус Українських січових стрільців, то в роки Другої світової війни в лавах УПА й у національному підпіллі воювали понад 400 тис. чоловік». Виокремлюють автори і значення Української повстанської армії, наголошуючи на тому, що після визвольної боротьби 1917–1920 рр., у Другій світовій війні вже остаточно обирався подальший шлях боротьби за незалежність.

Окремий пункт параграфа 6 «Рух Опору в Україні в 1943 р.» розповідає про особливості взаємин між українським націоналістичним рухом (ОУН та УПА) з польськими та радянськими партизанами. Оговорювалось, що на відміну від європейського руху опору, якому цілком надавалася підтримка еміграційних урядів і від держав антигітлерівської коаліції, український націоналістичний рух такої підтримки не мав. Більше того, автори наголошують, що керівництво УПА наполегливо шукало союзників серед радянських партизан С. Ковпака, під час його Карпатського рейду. Проте ці намагання не мали успіху. Невтішними, вказують історики, були й відносини УПА з польськими загонами різних політичних поглядів, які розгорнули свою діяльність у Західній Україні: «УПА декларувала необхідність ліквідації другорядних фронтів, за винятком більшовицького і нацистського. Але досягти порозуміння з польськими військовими силами не вдалося» [18, с. 78].

Рекомендований Міністерством освіти і науки України у 2002 р. «Навчальний посібник з історії України для 10 класу» авторства В. Даниленко, С. Гузенкова та М. Колодяжного, до параграфу «Українські громадсько-політичні організації в Польщі» включили окремих підпункт під назвою «Інтегральний націоналізм. Д. Донцов» [9]. У ньому зосереджено інформацію про основні стрижні українського націоналізму з детальними поясненнями, чим саме є «національна диктатура», «опозиція до соціалізму, капіталізму,

лібералізму і демократії», «гасло національного солідаризму». При розгляді поглядів Д. Донцова підкреслюють, що він «ділив народи на тих, хто підкоряє, і тих, хто підкоряється», створив теорію «винятковості» українського народу та закликав «ні перед чим не зупинитись у досягненні державної самостійності» [9, с. 202–203]. Проте у наступному абзаці автори наголошують на тому, що український націоналізм не повинен асоціюватися з нацизмом чи фашизмом, оскільки український інтегральний націоналізм «виник у середовищі пригнобленої нації і мав привести до національної державності та її особливого міжнародного становища» [9, с. 203]. Подання цих концепцій аналогічне до матеріалу підручника Ф. Турченка, проте останнє твердження про особливе міжнародне становище вносить деяку незрозумілість. Урізано фрагмент праці «Націоналізм» та, відповідно, змінене завдання до нього. Сенс наступних вправ полягав у визначенні головних завдань підготовки українського народу до військової активності у національно-визвольній боротьбі [10, с. 203].

Завершенням третього етапу становлення змісту шкільної історичної освіти стало ухвалення Державного стандарту базової і повної середньої освіти (14 січня 2004 р.) та, відповідно, нової програми з історії України [22].

Стосовно нової програми з історії України для 12-річної школи, то теми українського націоналістичного руху зазначені в ній лише в 11 класі. Це бентежить, адже програма доволі розширено подає матеріал, проте спірні теми все ж не розкриваються на достатньому рівні. За змістом матеріалу відмінностей практично не існує порівняно з програмою 2001 року.

Структура програми з новітньої історії України (1939 – кінець 50-х рр.) у 11 класі залишилася без змін. Питання українського націоналістичного руху зазначені у Темі 3: «Західноукраїнські землі 1921–1939 рр.» при вивченні політичної ситуації та «паціфікації» відводиться увага утворенню Української військової організації та Організації українських націоналістів. Наступна Тема 4: «Україна в роки другої світової війни (1939–1945 рр.)» теж нічого відмінного від програми 2001 року не пропонує, про український націоналістичний рух ведеться мова у контексті вивчення підтеми «Рух Опору. Радянські партизани. Діяльність Організації українських націоналістів та Української повстанської армії». Учням пропонується самим визначити причини створення УПА. У Темі 5: «Україна в перші повоєнні роки (1945 – початок 50-х років)» було відведено увагу придушенню визвольного руху 1944–1954 рр., додано сюжети з життя населення в умовах протистояння радянської влади та ОУН і УПА, якого не було у попередніх програмах. Проте надалі про націоналістичний рух більше не згадується. Тобто, в загальному на вивчення та, як зазначається в програмах, побудови власного ставлення учня до такого явища, як український націоналістичний рух, відводиться десь три-чотири години на 10–11 класи, що не може в достатній мірі сприяти побудові власного ставлення до цього українського націоналістичного руху без залучення додаткової навчальної літератури, зокрема підручників і посібників.

Перший після зміни програми вийшов оновлений підручник «Новітня історія України» для 10-х класів С. Кульчицького та Ю. Шаповала [16]. Наступним підручником, затвердженим Міністерством освіти і науки, стала «Новітня історія України» для 10-х класів авторства Н. Гулана та О. Пометун [7].

Ці підручники характерні тим, що в них більш розширено подається інформація щодо постаті Д. Донцова (відомий публіцист, політичний діяч, активний учасник революційних подій тощо). Автори другого підручника Н. Гулан та О. Пометун коротко зупиняються на головних доктринах вчення Д. Донцова: «... головним було положення про національну революцію українського народу за створення самостійної держави та прийнятність будь-яких методів для її досягнення ...» [15, с. 270]. У підручнику С. Кульчицького та Ю. Шаповала зазначається, що чинний націоналізм Д. Донцова не був повноцінною доктриною, а є «набором емоційних закликів», які підготували ґрунт до сприйняття ідеології ОУН. Автори наголошують, що інтегральний націоналізм увібрав у себе «певні європейські течії політичної думки», та обґрунтовують думку про нетотожність українського націоналізму відносно ідеологічних течій фашизму та нацизму. Додається інформація про культурно-просвітницький бік діяльності Д. Донцова, за активної участі якого була створена галерея портретів видатних українців [15, с. 282–284].

Надалі у підручнику зазначених вище авторів з «Історії України» для 11-го класу інформація про український націоналістичний рух зустрічається у темі «Течії руху опору в Україні» у часи радянсько-німецької війни як найголовнішої частини Другої світової війни [15]. У порівнянні з попередніми підручниками Ф. Турченка, авторське трактування подій останнього вирізняється перш за все тим, що утворення течій руху опору нацистським окупантам бере свої корені в «розколотості» українського суспільства через соціальну та ідеологічну базу. За словами авторів, основною метою українського націоналістичного руху є «створення незалежної від нацистів і комуністів Української держави», проте історики представляють також іншу точку зору, згадуючи про міжусобиці та розкол на дві самостійні організації всередині націоналістичного руху (фракції – С. Бандери та А. Мельника). Не обділено увагою й найсуперечливіші сторони діяльності українського націоналістичного руху, пов'язаного із заснуванням військових формувань «Нахтігаль», «Роланд» і дивізії СС «Галичина». Відносно взаємин Української повстанської армії та Армії Крайової, С. Кульчицький та Ю. Шаповал зазначають: «Армія Крайова ... була ще однією силою, якій протистояла УПА», поряд з німецькими та радянськими військами. Окрема увага приділяється значенню Великого збору ОУН як консолідуючого чинника сил учасників руху опору різних національностей, «об'єднанню їхніх зусиль у боротьбі проти загарбницької політики Москви та Берліна» [15, с. 33–34].

Наступний етап становлення змісту освіти з 2006 року і до 2012 рр. характерний тим, що поряд з існуючими підручниками видавались і нові, альтернативні посібники з більшим висвітленням тем, яким було

приділено недостатньо уваги у попередні роки. Насьогодні у 10–11-х класах діючою є скоригована програма 2004 р. (аналог 2001 р.) і розроблені відповідно до неї шкільні підручники.

З 2007 року школи активно використовують посібник для 11-го класу Н. Гупана та О. Пометун, що дістав назву «підручник нового покоління». Методичний апарат підручника дозволяє учням засвоїти факти у вигляді таблиць і схем стосовно трьох причин розгортання руху Опору в Україні: «окупація земель загарбниками»; «жорстокість окупаційного режиму»; «організаційна діяльність радянського керівництва» і, як наслідок, розгортання діяльності ОУН. З наступної таблиці учень довідується про три основні течії руху Опору в Україні: український націоналістичний, радянський та польський (мету, час їх формування, чисельність та основні терени діяльності). Однак аналізують автори діяльність радянських партизан та оунівське підпілля, не досліджуючи взаємин українського націоналістичного руху ані з радянським, ані з польським рухами Опору [8, с. 35–38].

На початку 2011–2012 навчального року Міністерство освіти і науки України видало рекомендації щодо використання підручників з Історії України для 10-х і 11-х класів: «Історія України. 1900–1921 рр.» С. Кульчицького та Ю. Лебедевої (2010 р.), «Історія України 1900–1921 рр.» В. Власова та С. Кульчицького; «Історія України» О. Пометун, Н. Гупан (2011 р.), «Історія України» для 11 класу О. Струкевича, І. Романюка, С. Дровозюка (2011 р.). Проте маємо на даний момент парадокс: події у підручниках 10-го класу закінчуються 1921 роком, а у наступному 11-му класі починаються 1939 роком. Втрачений практично цілий міжвоєнний період. Тому проаналізуємо лише підручники 11-го класу.

Аналіз підручника «Історія України» для 11 класу авторства О. Пометун і Н. Гупана [8] дозволяє зробити невтішні висновки. За викладом інформаційної складової прослідковується певна «обережність» у твердженнях стосовно розділів, присвячених Другій світовій війні. Разом з тим у тексті підручника кількаразово вжито термін «Велика Вітчизняна війна», що більше відповідає радянському трактуванню. На сторінці 24 міститься коротка критика радянського командування: «Ставленням до людей як до витратного матеріалу були вражені навіть німецькі вояки».

Історія націоналістичного підпілля викладена максимально безбарвно та невизначно. Зроблено акцент на «інтернаціональності» українського націоналістичного руху, чим пояснено зміну гасла «Україна для українців» на «Воля народу – воля людей» [6, с. 40]. Випущено з тексту інформацію щодо ставлення населення до націоналістичного руху. Не знайшлося місця і для антипольських акцій УПА на Волині. Вміщено світлини С. Бандери та А. Мельника як ілюстрації до схеми порівняння політичних орієнтирів двох фракцій ОУН.

Автори підручника історії України для 11 класу (2011 р.) О. Струкевич, І. Романюк, торкаються теми українського націоналістичного руху у параграфі 4 «Антинацистський рух опору». У цьому підручнику приділено найбільше уваги ОУН, УПА та націоналістичним рухам. З усього матеріалу параграфа виділяється чотири підпункти на розгляд матеріалу про українських націоналістів «Форми і течії руху опору. Колабораціонізм». Тут подаються основні дані про розкол ОУН та співпрацю націоналістичних рухів з німецькими загарбниками: «Українські націоналісти прагнули використати співпрацю з німецьким вермахтом для створення українських збройних сил. Наслідком цього стало формування батальйонів «Нахтігаль», «Роланд», дивізії «Галичина» [24, с. 41]. Тобто автори показали, що співпраця націоналістів з окупаційною владою була всього лише вимушеним вчинком, а не зрадою інтересів України. Наступний пункт параграфа «Радянський партизанський і підпільний рух», де розгорнута інформація про партизанів (вміщено портрети С. Ковпака та Т. Строкача [24, с. 44], але портрети основних діячів українського націоналістичного руху відсутні). У наступному розділі «Діяльність ОУН та УПА» йдеться про методи боротьби з окупантами як німецькими, так і радянськими, розгортання боротьби в середині руху (між ОУН (М) та ОУН (Б)) і її наслідками. Окремо відводиться пункт параграфа для ознайомлення учнів з дивізією «Галичина», яку теж не висвітлюють як суто німецьку дивізію, порівнюючи її створення з подібними організованими дивізіями в інших європейських країнах: «Розпочалося формування національних збройних частин, зокрема Російської визвольної армії (РВА) та дивізії з представників різних європейських народів (усього 21) під німецьким керівництвом» [24, с. 41]. Поряд з тим автори зауважують, що ніби ОУН «скористались» на свою користь німецькою «допомогою»: «Бандерівці були проти створення дивізії «Галичина»... Не маючи змоги протистояти створенню дивізії, ОУН(б) вирішила скористатися її тренувальними центрами для бойового вишколу бійців і старшин УПА, які після навчання поверталися до її лав» [24, с. 48–49].

З-поміж інших, раніше проаналізованих нами підручників, саме у вищепроаналізованому підручнику [24] вперше вміщений пункт про ідеологію націоналістів «Еволюція світогляду ОУН», у якому йдеться мова про зміну ідеологічних поглядів від радикалізму до демократизму, їх економічну, соціальну та політичну програму дій. Подано також карту «Розгортання руху опору», де зазначено території, на яких діяли як українські націоналісти, так і радянські партизани та підпільники. Вміщено документ «Акт проголошення Української держави від 30 червня 1941 р.» авторства С. Бандери. Подані запитання дають можливість учню засвоїти на якісному рівні матеріал і давати оцінку подіям, самостійно маючи змогу порівняти всі діючі рухи опору в Україні у період воєнних дій: «Порівняйте радянський партизанський і повстанський антинацистський рухи за такими критеріями: ідейна основа, підтримка населення та держави, райони, масштаби дії. Складіть таблицю».

У параграфі 6 «Завершальний період війни» відводиться маленький пункт «Становище в західних областях України», присвячений боротьбі українських націоналістів, проте, прослідковується возвеличення радянських військових (вміщено їх фото). Додається документ «Повідомлення Наркома внутрішніх справ СРСР

Л. Берії про хід боротьби з УПА і ОУН на території, звільненій від німецьких окупантів. 6 травня 1944 р.» У параграфі 8 «Західна Україна у повоєнні роки» авторами наводяться дані жертв, постраждалих від рук радянської влади як оунівців, так і простого мирного населення, що не сприйняло радянзації. Окремим пунктом висвітлюється «Операція Вісла». Приділено увагу і порівнянню становища українців під окупацією польських військ і те, як визволяли їх українські націоналісти.

Надалі український націоналістичний рух у підручнику не згадується. Проте варто зазначити, що саме цей підручник дозволяє учню сформулювати уявлення про націоналістичний рух як про явище, самостійно визначитись у своєму ставленні до нього та його представників, дати власну оцінку.

На жаль, у сучасних підручниках для 10 класу втрачено цілий міжвоєнний період з 1921 р. по 1939 р., що дає розуміння передумов, причин, особливостей, ідеалів формування українського націоналістичного руху, його сутності.

Таким чином, можна констатувати, що український націоналістичний рух лише на початку 90-х рр. стає складовою змісту курсу історія України, еволюціонуючи від невеликої згадки про існування цього явища до більш широкого представлення руху як повноцінної складової історії України, з означенням його вагомої ролі для сучасності. Упродовж 1991–2012 рр. у навчальній літературі з історії відбувся відхід від радянських оцінок українського націоналістичного руху і утвердження сучасного погляду на це складне історичне явище.

Проте навіть за часів незалежності висвітлення українського націоналістичного руху постійно зазнає перегляду його важливості для шкільних курсів історії України. Це все пояснюється зміною політичних орієнтирів країни, що інколи нагадує ефект «маятника», кидаючись з одних крайнощів в інші, і як результат – відображення політичних настроїв на шкільному змісті.

Автори нинішніх шкільних підручників з історії України доби української незалежності намагаються доволі зважено та об'єктивно висвітлювати дискусійні моменти історії Другої світової війни, зокрема українських націоналістів, констатуючи наявність у русі опору кількох течій. Окремо слід зауважити, що протягом 1991–2011 рр. значно змінився на зваженіший, спокійніший, без зайвої патетики тон викладення матеріалу, мінімізовано оцінні інтонації, замість засвоєння готових висновків учні заохочуються до самостійної роботи з джерелами, до яких належать і витяги з документів, і карти, й ілюстрації. Крім того, можна констатувати, що шкільний підручник з історії сприймається у суспільстві як важливий, ледь не вирішальний чинник формування світогляду молодого покоління українських громадян, а відтак його зміст, на жаль, і надалі залишатиметься полем бою між представниками різних політичних сил, різних ідеологій, знарядям політичної боротьби, важелем політичного впливу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баханов К.О. Український підручник з історії другої половини 90-х років ХХ століття: методологічні трансформації / К.О. Баханов // *Історія в школах України*. – 2006. – № 4. – С. 31–38.
2. Василюк А. До питання про парадигми освітніх реформ / А. Василюк // *Шлях освіти*. – 2008. – №8. – С. 20–23.
3. Власов В. Проблеми формування змісту шкільної освіти: матеріали «круглого столу» / В. Власов, П. Мороз // *Історія в школах України*. – 2003. – № 2. – С. 2–3
4. Гирич І. Українська історична освіта на початку ХХІ ст.: від обмежень філософії етноцентризму до концепції засвоєння «чужого» як «свого» / І. Гирич // *Історія в школах України*. – 2009. – № 5. – С. 3–7.
5. Гирич І.О. Пристрасті навколо підручників з історії / І.О. Гирич // *Історія України*. – 2007. – № 9. – С. 3–7.
6. Гупан Н.М. *Історія України історія України [підручник для 11-го кл. загальноосв. навч. закл.]* / Н.М. Гупан, О.І. Пометун. – К. : Освіта, 2011. – 340 с.
7. Гупан Н.М. *Новітня історія України (1914 – 1939): [навч. посіб. для 10-го кл.]* / Н.М. Гупан, О.І. Пометун. – К. : Видавництво А.С.К., 2004. – 340 с.
8. Гупан Н.М. *Новітня історія України: 11 кл.* / Н.М. Гупан, О.І. Пометун, Г.О. Фрейман. – К. : Видавництво А.С.К., 2007. – 327 с.
9. Даниленко В.М. *Історія України: [навч. посіб. для 10 класу серед. загальноосвіт. шк.]* / В.М. Даниленко, С.Г. Гузенков, М.М. Колодяжний. – Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – 224 с.
10. Добржанський О. *Український національно-визвольний рух та боротьба проти радянзації Західноукраїнських земель (1944–1955 рр.): Історія України. 11 клас. Профільний рівень* / О. Добржанський // *Історія України*. – 2013. – № 12. – С. 4–9.
11. Дружиненко Т.Ф. *ОУН-УПА: проблемні оцінки історичної діяльності* / Т.Ф. Дружиненко // *Історія та правознавство: Науково-методичний журнал*. – 2010. – № 22/24. – С. 79– 83.
12. *Історія України: [пробний навч. посіб. для 10-11 кл. серед. шк.]* / М.В. Коваль, С.В. Кульчицький, Ю.О. Курносів, В.Г. Сарбей. – К. : Радянська школа, 1991. – 336 с.
13. Коваль М.В. *Історія України. Матеріали до підручн. для 10–11 кл. середн. шк.* / М.В. Коваль, С.В. Кульчицький, Ю.О. Курносів. – К. : Райдуга, 1992. – 512 с.
14. Кульчицький С.В. *Історія України: [підруч. для 10 кл. серед. шк.]* / С.В. Кульчицький, М.В. Коваль, Ю.Г. Лебедева. – К. : Освіта, 1998. – 288 с.
15. Кульчицький С.В. *Новітня історія України (1939 – 2001): [підруч. для 11-го кл.]* / С.В. Кульчицький, Ю.І. Шаповал. – К. : Генеза, 2005. – 345 с.
16. Кульчицький С.В. *Новітня історія України (1914 – 1939): [підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл.]* / С.В. Кульчицький, Ю.І. Шаповал. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
17. Мисан В. *Проблема суб'єктивізації змісту в шкільних підручниках історії* / В. Мисан // *Історія в школах України*. – 2010. – № 3. – С. 3–8.

18. Новітня історія України. Частина друга (1939 – 2001): [підруч. для 11-го кл.] / Ф.Г. Турченко, С.М. Тимченко, П.П. Панченко. – К. : Генеза, 2001. – 384 с.
19. Пометун О.І. Актуальні проблеми шкільного підручника з історії / О.І. Пометун // Історія в школах України. – 2002. – № 6. – С. 13–17.
20. Пометун, О. Методичні рекомендації для вчителів (викладачів) з вивчення діяльності ОУН-УПА [Текст]: методические рекомендации / О. Пометун, О. Галегова // Історія України. – 2006. – №33–34 (вересень). – С. 14–15.
21. Програма з історії України для 6–11 класів // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 1996. – № 1–2. – С. 2–43.
22. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України 5–12 класи. Всесвітня історія 6–11 класи. – К. : Шкільний світ, 2004. – 115 с.
23. Радзивілл О.А. Шкільний підручник нового покоління з історії України: інтеграція здобутків науки й вимог оновлення змісту шкільної історичної освіти. На прикладі підручників Ф. Турченка «Історія України» для 9–11 класів загальноосвітньої школи / О.А. Радзивілл // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – XX випуск. – Запоріжжя, 2006. – С. 461.
24. Струкевич О.К. Історія України: [підр. для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл.] / О.К. Струкевич, І.М. Романюк, С.І. Дровозюк. – К. : Грамота, 2011. – 320 с.
25. Темиров Ю.Т. История Украины (1914–1945 гг.): [интегрирован. курс: учеб. пособ. для 10 кл. общеобразов. шк.] / Ю.Т. Темиров, Н.Р. Темирова, И.Я. Тодоров. – Донецк : Центр подготовки абитуриентов, 1998. – 488 с.
26. Терно С.П. Підручник з історії сьогодні: стан і перспективи / С.П. Терно // Історія в школах України. – 2004. – № 1. – С. 6–8.
27. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. (1917–1945): [підруч. для 10-го кл. сер. шк.] / Ф.Г. Турченко. – К. : Генеза, 1994. – 344 с.
28. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. (1917 – 1945): [підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. шк.] / Ф.Г. Турченко. – К. : Генеза, 1998. – 384 с.
29. Удод О.А. Підручник з історії України – невід’ємний атрибут держави (до 60-річчя з дня народження професора Ф.Г. Турченка) / О.А. Удод // Історія України. – 2007. – № 7. – С. 1–5.
30. Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.): [навч. посіб. для 10 кл. серед. шк.]. – К. : Генеза, 1998. – 400 с.
31. Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. Н. Яковенко. – К. : Вид. ім. Олени Теліги, 2008. – 128 с.

УДК 37.018.43

Моцак С. І.

Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка

РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

У статті на основі аналізу психолого-педагогічної літератури та педагогічної практики охарактеризовано методи та прийоми навчання всесвітньої історії в 10–11 кл. шляхом впровадження технології розвитку критичного мислення.

Ключові слова: критичне мислення, методика формування критичного мислення старшокласників, інтерактивні методи навчання.

Моцак С. И. Развитие критического мышления старшеклассников на уроках всемирной истории. В статье на основе анализа психолого-педагогической литературы и педагогической практики охарактеризованы методы и приемы обучения всемирной истории в 10-11 кл. путем внедрения технологии развития критического мышления.

Ключевые слова: критическое мышление, методика формирования критического мышления старшеклассников, интерактивные методы обучения.

Motsak S. The development of critical thinking high school students on the lessons of world history. In article on the basis of the analysis of psychological and pedagogical literature and pedagogical practices described methods and techniques of teaching world history in 10th-11th grade by introducing technology development of critical thinking.

Key words: critical thinking, methods of formation of critical thinking high school students, interactive teaching methods.

Одним з основних завдань освітньої галузі «Суспільствознавство» є розвиток інтелекту дитини, її критичного мислення. Розвиток критичного мислення є важливим завданням навчання історії на всіх рівнях. З огляду на це, до навчальних програм мають бути включені суперечливі й дискусійні питання, гострі проблеми.

Сьогодні важко уявити якісну гуманітарну освіту без критичного мислення. В умовах інформаційного суспільства потреба в критичному мисленні стає дедалі затребуванішою. Критичне мислення, на думку дослідників, є частиною підготовки громадян до життя в плюралістичному, толерантному, демократичному суспільстві.